

RANOSREDNJOVJEKOVNE CRKVE PSEUDOBASILIKALNOGA TIPA U DALMACIJI

TOMISLAV MARASOVIĆ
Marasovićeva 8
HR 21000 Split

UDK: 726.54(497.5 Dalmacija)"652/653"

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno / Received: 2008-04-02

Raspravlja se o pseudobazilikalnim crkvama, tako nazvanima jer izgledom krova daju privid bazilikalnog izgleda građevina s povišenim srednjim brodom, a ustvari se radi o jednobrodnim bačvasto presvođenim crkvama, natkrivenim dvostrešnim krovom, kojima su samo bočne zone pokrivene nižim strehama.

Autor je ukratko opisao 6 crkava tog tipa u Dalmaciji, a to su:

1. Sv. Mihovil u Igranama blizu Makarske,
2. Sv. Stjepan u Pučišćima na otoku Braču,
3. Sv. Ivan Krstitelj u Bolu na otoku Braču,
4. Sv. Ivan Krstitelj u Starom Gradu na otoku Hvaru,
5. Sv. Nikola na otoku Sušcu
6. Sv. Andrija u Baćini; premda ruševina priključena je ovoj skupini zbog sličnih osobina starokršćanske građevine s dograđenim pilonima uz bočne zidove.

Iz iznesene građe proizlaze zaključci o topografiji, datiranju i genezi pseudobazilikalnih građevina u Dalmaciji.

Posebnost topografskog zaključka je u okolnosti što se svih šest nabrojanih crkava nalazi na području ranosrednjovjekovne neretvanske "sklavinije", koju je u X. stoljeću Konstantin Porfirogenet nazvao Paganijom. Autor smatra da to ne može biti slučajnost pa u daljnjem razmatranju graditeljstva i umjetnosti s te oblasti valja uzeti u obzir i navedenu tipološku posebnost.

Sve opisane crkve dobile su pseudobazilikalni oblik krajem ranoga srednjeg vijeka, vjerojatno krajem XI. stoljeća. Samo jedna među njima (Sv. Mihovil u Igranama) izvorno je zamišljena u tom obliku, a pet preostalih bile su starokršćanske jednobrodne crkve koje su svoj "pseudobazilikalni" oblik naknadno dobile.

Porijeklo pseudobazilikalnosti objašnjava se redukcijom crkvenog tipa s upisanim transeptom za koji je u Dalmaciji karakterističan primjer Sv. Nikola u Splitu, gdje je tlocrt samo prividno trobrodno. Kao sljedeći evolutivni stupanj u procesu pseudobazilikalnosti navodi se crkva sv. Petra u Bijelom Polju (Crna Gora), gdje se umjesto stupova odvojenih od bočnih zidova javljaju piloni prislonjeni uz zid.

Potvrdu za tako protumačenu genezu autor nalazi u armenskim crkvama u Ptghniju i Talichu iz VII. st., na kojima je u znatnoj mjeri ostao sačuvan pseudobazilikalni krov.

KLJUČNE RIJEČI: *rani srednji vijek, crkve, Dalmacija, pseudobazilikalnost*

U historiografiji srednjovjekovne crkvene arhitekture uobičajena je podjela, prema konstrukciji krova trobrodnih presvođenih građevina, na *bazilikalni* i na *dvoranski* tip crkava.

Građevine bazilikalnog tipa slijede konstrukcijski sustav starokršćanskih bazilika, znakovit po povišenom srednjem brodu u odnosu na niže bočne brodove, pa je u njima svod srednjega prostora, natkriven dvostrešnim krovom, povišen u odnosu na svodove bočnih prostora, koje natkriva jednostrešni krov.

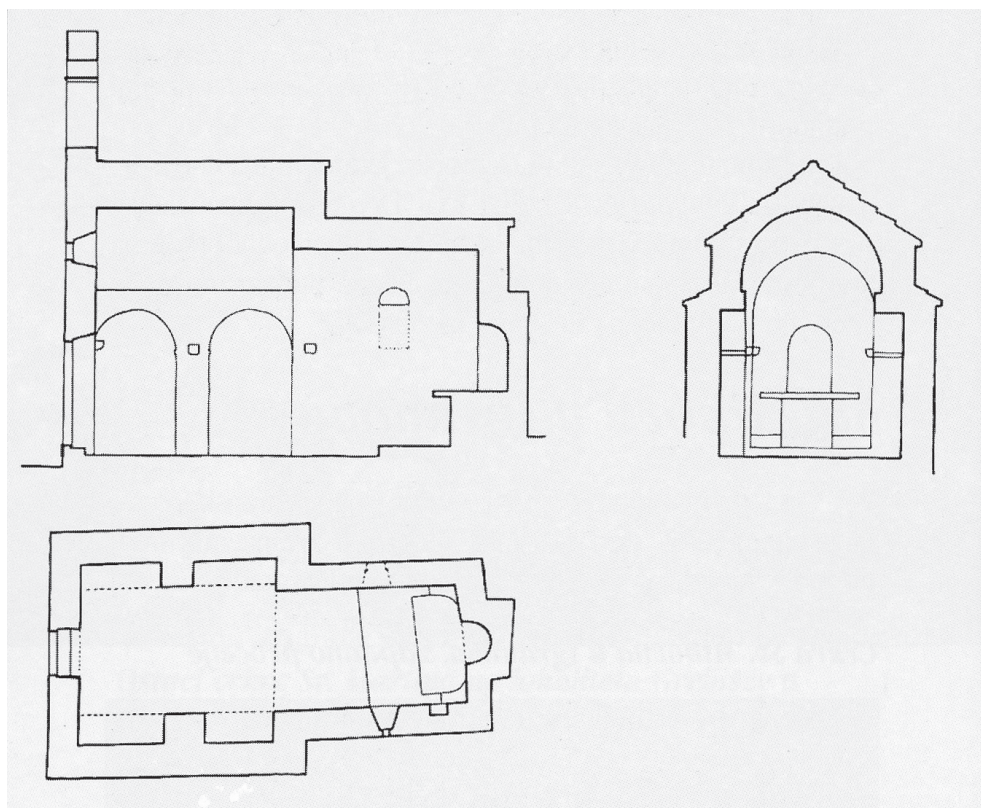
Sl. 1. Sv. Mihovil u Igranama, pogled sa sjeverozapada.

Fig. 1. St. Michael at Igrane, view from the north-west.

Sl. 2. Sv. Mihovil u Igranama, presjeci i tlocrt (prema P. VEŽIĆ, 1999).

Fig. 2. St. Michael at Igrane, cross-sections and ground-plan (according to P. VEŽIĆ, 1999).

Nasuprot tome, za dvoranske crkve znakovita je pojava da su svi svodovi natkriveni jedinstvenim, zajedničkim dvostrešnim krovom bez obzira na okolnost što je svod srednjega broda nešto viši od susjednih svodova.

Kod jednobrodnih presvođenih crkava nema takvih distinkcija jer je jedinstveni presvođeni prostor pokriven jedinstvenim dvostrešnim krovom.

U ranosrednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi u Dalmaciji kod nekih je građevina uočena pojava krovnog sustava koji se naziva "pseudobazilikalnim" zato što oblik krova daje privid bazilikalnog prostora s povišenim srednjim brodom i nižim bočnim strehama, iako taj krov natkriva jednobrodni prostor, a crkva uopće nema bočnih brodova.

Na taj su oblik upozorili istraživači ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Dalmaciji koji su proučavali pojedine građevine toga tipa,¹ a nedavno sam tu pojavu ukratko sažeo kao posebnost ranosrednjovjekovne arhitekture,² ali smatram da ju je potrebno raspraviti i kao posebnu temu. Priliku za to pruža mi svezak arheološkog časopisa što se objavljuje u čast Nenadu Cambiju, istaknutom hrvatskom arheologu, koji je i sam svojim radovima pridonio proučavanju bazilika u Dalmaciji.

"Pseudobazilikalni" tip krova javlja se i u drugim regijama, primjerice u armenskoj arhitekturi VII. stoljeća,³ a u Dalmaciji ga pokazuju sljedeće ranosrednjovjekovne crkve:

I. SV. MIHOVIL U IGRANAMA

Dobro sačuvana crkva (djelomično restaurirana 1962. godine) nalazi se iznad Jadranske magistrale nedaleko od izumrlog zaoseoka Markovića - Kačića u Igranama kraj Makarske. Kao župna crkva spominje se u dokumentu iz 1633. koji je objavila N. Bezić-Božanić u svojoj obradi makarskih spomenika, datirajući građevinu krajem XI. ili početkom XII. stoljeća.⁴ Po objavljenim podacima o crkvi je pisao T. Marasović i svrstao je po krovnom tipu među pseudobazilikalne građevine, a po unutarnjoj raščlanjenosti u dvotravejnu skupinu ranosrednjovjekovne arhitekture (Sl. 1, 2).⁵

Vežić je, proučavajući tu građevinu 1996. godine, izradio njezine arhitektonske snimke i tom prilikom usporedio pseudobazilikalni krov s crkvom sv. Mikule u Splitu, pa je zbog toga predložio njezino datiranje u prvu polovinu ili drugu trećinu XII. stoljeća.⁶ Takvo datiranje ostaje upitno, pa se čini uvjerljivijim, kako će se kasnije obrazložiti, povezati nastanak Sv. Mihovila s datiranjem drugih crkava iste tipske skupine.

Sv. Mihovil u Igranama ima dva prostorna dijela: širi zapadni brod i nešto uže istočno svetište. Bočne zidove zapadnog dijela raščlanjuju s unutarnje strane po dvije niše, lučno presvođene i odijeljene lezenom po sredini, a sav je prostor nadstvođen bačvastim svodom ispod dvostrešnoga krova, s time što niži krov nad bočnim zidovima ostavlja dojam trobrodne bazilikalne konstrukcije. Na istočnom je zidu polukružna apsidna niša presvođena polukalotom, koja u plitkom kubusu, pokrivena dvostrešnim krovom, strši i s vanjske strane zida.

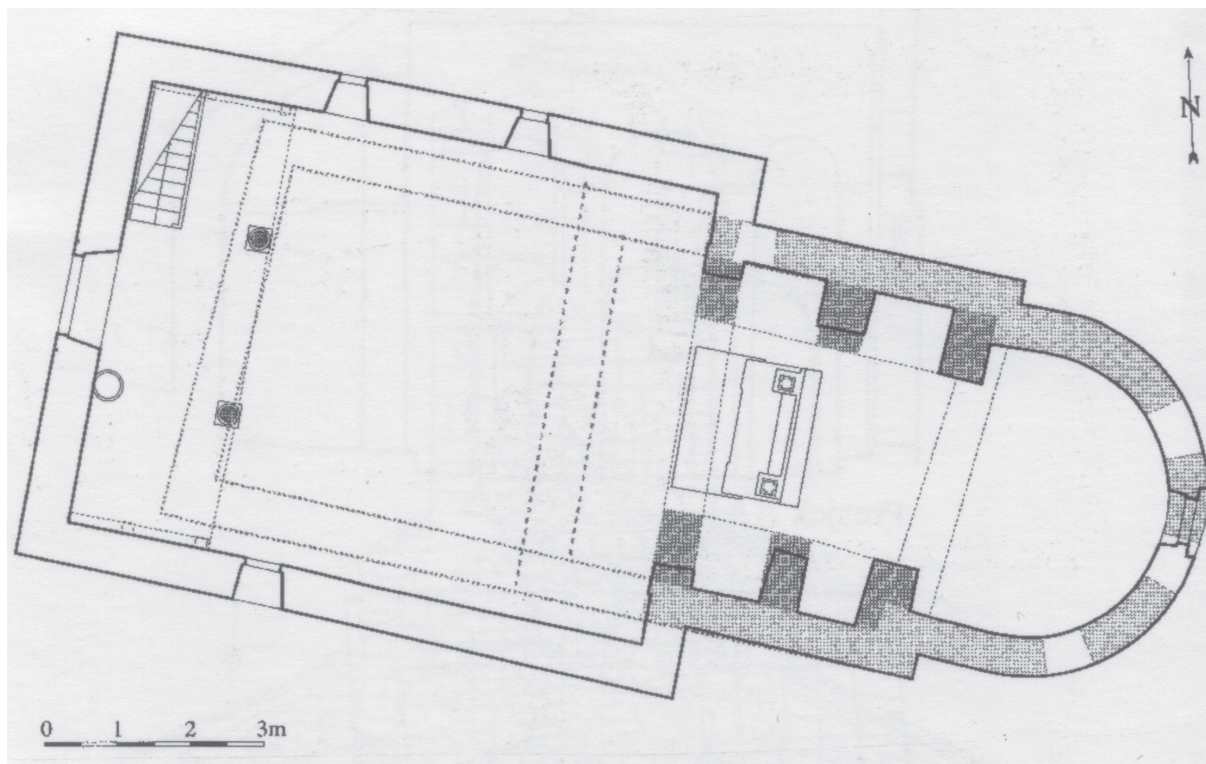
¹ C. FISKOVIĆ, 1966, 87-89, I. FISKOVIĆ, 1980, 20-21; I. FISKOVIĆ, 1986, 140-141; T. MARASOVIĆ, 1978, 47, 51-52; P. VEŽIĆ, 1999, 66-67.

² T. MARASOVIĆ, 2008: *Dalmatia praeromanica, ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 1. rasprava, 241-242 (u tisku).

³ E. COSTA - P. CUNEO, 1968, 82-83, fig. 23-27.

⁴ N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, 1970, 286 i d.

⁵ T. MARASOVIĆ, 1998, 51-52, T. MARASOVIĆ, 1998, 23-25.

Sl. 3. Sv. Stjepan u Pučišćima na Braču, tlocrt s označenim slojevima (prema R. BUŽANČIĆ, 1994).

Fig. 3. St. Stephen at Pučišće on the island of Brač, ground-plan with strata (according to R. BUŽANČIĆ, 1994).

U svom opisu crkve Vežić je također iznio i pretpostavku da današnji njezin oblik nije izvorni, nego je nastao dogradnjom novoga svetišta, te da je prvobitna građevina bila kraća sa znatno manjom apsidom od sadašnjeg svetišta.

2. SV. STJEPAN U PUČIŠĆIMA NA BRAČU

Na istočnoj strani naselja Pučišća, nazvanoj *Stipanska luka* prema naslovniku sv. Stjepanu, nalazi se na mjesnom groblju starokršćanska crkva koja je bila pregrađena krajem ranoga srednjeg vijeka i znatno restaurirana u zadnjim godinama prošloga stoljeća.

Kod bračkih kroničara XX. stoljeća crkva je pobudila pozornost neobičnim oblikom i proporcijama i kao građevina koja je pripadala benediktinskom samostanu, a proučena je i kao starokršćanska građevina (I. Fisković,⁷ R. Bužančić,⁸ P. Chevalier⁹). Zahvaljujući sustavnim istraživanjima koja je od 1993. godine nadalje vodio R. Bužančić u ime Konzervatorskog odjela u Splitu, jasno je razlučena ranosrednjovjekovna pregradnja starokršćanske crkve. Poslije restauratorskih radova u nastavku je istraživanja uz crkvu pronađen i starokršćanski krsni bazen.¹⁰

⁶ P. VEŽIĆ, 1999, 24-25, 31-32.

⁷ I. FISKOVIĆ, 1982, 165, 181.

⁸ R. BUŽANČIĆ, 1994, 69-72.

⁹ P. CHEVALIER, 1996, 289-291.

¹⁰ R. BUŽANČIĆ, 1996, 342.

Od starokršćanske crkve sv. Stjepana, jednobrodne građevine sa širokom polukružnom apsidom na istočnoj strani, ostala je potpuno sačuvana apside, presvođena polukalotnim svodom i istočni dio broda s bočnim zidovima sačuvanima u punoj visini do krova. Bočni zidovi zapadnoga dijela broda, kao i sâmo zapadno pročelje, pronađeni su samo u temeljima unutar većeg zapadnog korpusa, dograđena u XIX. stoljeću.

U ranosrednjovjekovnoj pregradnji crkveni brod skraćen je gotovo na polovicu dužine, a s unutrašnje strane bočnih zidova dozidana su tri piona koji su podupirali novosagrađeni bačvasti svod i dijelili ga u tri traveja. Treći, istočni par ležena, dograđen do same apside, oblikovao je ranosrednjovjekovni triumfalni luk. Dogradnjom piona na bočnim su zidovima istodobno bile oblikovane tri niše, presvođene polukružnim nadvojem (Sl. 3).

Dogradnjom svoda, uz istodobno zadržavanje bočnih zidova, ostvaren je pseudobazilikalni oblik krova s povišenim srednjim i nižim bočnim dijelom.

Redukcijom dužine te dogradnjom piona i bačvastoga svoda prvobitna je starokršćanska bazilika, izvorno pokrivena drvenom krovnom konstrukcijom, pretvorena dakle u ranosrednjovjekovnu crkvu s trotravejnim svodom i s nišama na unutarnjim bočnim stranama.

Starokršćanska crkva sv. Stjepana podignuta je po svoj prilici u VI. stoljeću. Nije moguće precizno datirati predromaničku pregradnju, ali se na temelju načina gradnje, sustava pilastara i arkatura koje nose bačvasti svod, može zaključiti da je preobrazba uslijedila prije XII. stoljeća.

3. SV. IVAN KRSTITELJ U BOLU

Na otoku Braču još jedna crkva pokazuje pseudobazilikalni oblik krova. Nalazi se na poluotoku Glavici na istočnom rubu naselja Bol, neposredno zapadno od benediktinskoga samostana, poznata u starijoj literaturi pod imenom naslovnika sv. Ivana i sv. Teodora.¹¹

Bolska je crkva i zbog svoga oblika odavna u pozornosti hrvatske arheologije i povijesti umjetnosti.

Istraživačkim i konzervatorskim radovima, koje je sredinom osamdesetih godina XX. stoljeća vodila V. Kovačić u ime Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Splitu, dobiveni su novi podatci o crkvi.¹²

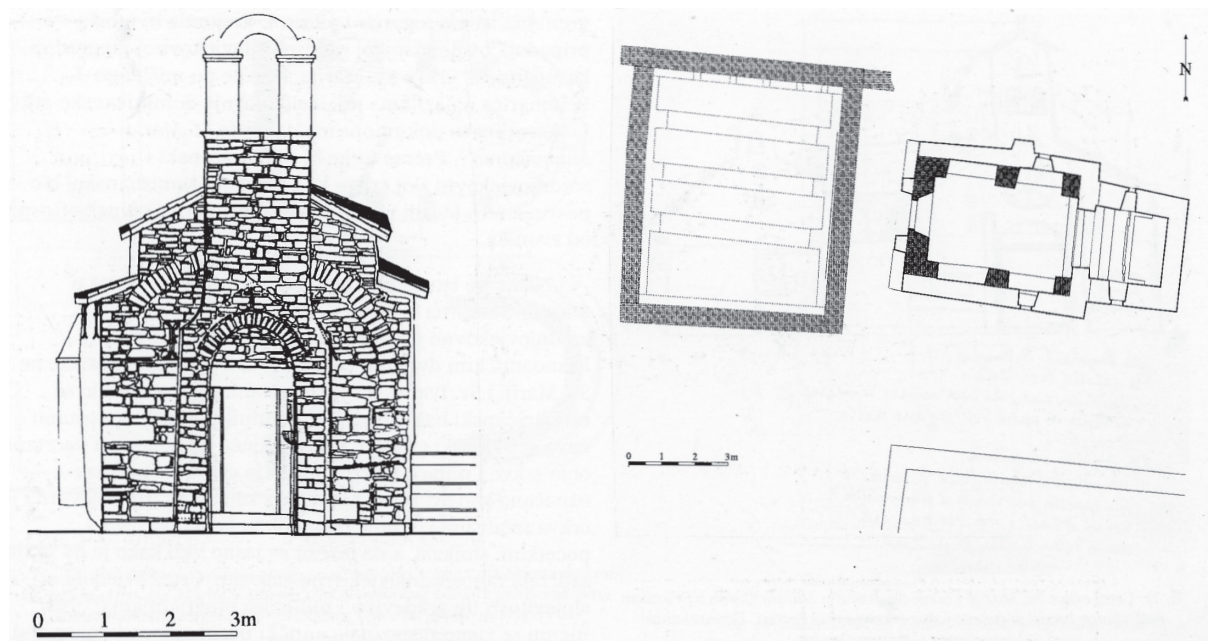
Nastavljajući istraživanja na tom mjestu, R. Bužančić je 1991. godine objavio rezultate proučavanja uključujući i saznanja o razvitku lokaliteta kroz duga stoljeća njegova trajanja,¹³ a u već spomenutom radu iz 1996. posebno se osvrnuo na način ranosrednjovjekovne pregradnje ranije antičke arhitekture na tom položaju.

¹¹ Uz do danas zadržanog naslovnika sv. Ivana Krstitelja, na ime drugoga naslovnika upućivala je ranija interpretacija natpisa na dijelovima oltarske ograde u Dominikanskom samostanu u Bolu, iz čega se zaključilo da je crkva bila posvećena i sv. Teodoru. Uvala neposredno ispod crkve sv. Ivana nazvana je Tudorovica što je poslužilo kao osnova pretpostavci da su sv. Ivan Krstitelj i sv. Teodor dvojni titulari crkve, oni se javljaju i drugdje u u Dalmaciji, a ukazuju na narav Justinijanove koncepcije crkve inkorporirane u vojnu državu.

Bolski natpis koji spominje crkvu sv. Teodora protumačio je, međutim, R. Bužančić na drugi način: kao drugu crkvu što se nalazila u neposrednoj blizini, a bila je posvećena naslovnici sv. Mariji i sv. Teodoru (1996, 343-344). U tom se slučaju i toponim Tudorovica mogao odnositi na tu drugu ranosrednjovjekovnu crkvu u Bolu.

¹² V. KOVAČIĆ, 1986-1987, 23-32.

¹³ R. BUŽANČIĆ, 1991, 21-38.

Sl. 4. Sv. Ivan Krstitelj u Bolu na Braču, pročelje i tlocrt s označenim slojevima (prema R. BUŽANČIĆ, 1991).
 4. St. John the Baptist at Bol on the island of Brač, facade and ground-plan with strata (according to R. BUŽANČIĆ, 1991).

I druga bračka crkvice pseudobazilikalnoga tipa dobro je sačuvana, u kultnoj je uporabi, građevno konsolidirana i uređena nedavnim konzervatorskim radovima.

Građevina je pravokutna tlocrta i jednobrodnoga prostora s ovećom četvrtastom apsidom na istoku. Južni i sjeverni zid iznutra su raščlanjeni dvjema nišama, međusobno odijeljenima zidanim pilastrom. Svod je bez pojasnica, bačvasto presvođen kao i apsida, koja je vanjskoga i unutarnjega pravokutnog tlocrta. Vanjski izgled krova s krovčićima iznad bočnih zidova i s povišenim srednjim dijelom oponaša bazilikalnu konstrukciju koja se ne odražava u unutrašnjosti crkve (Sl. 4).

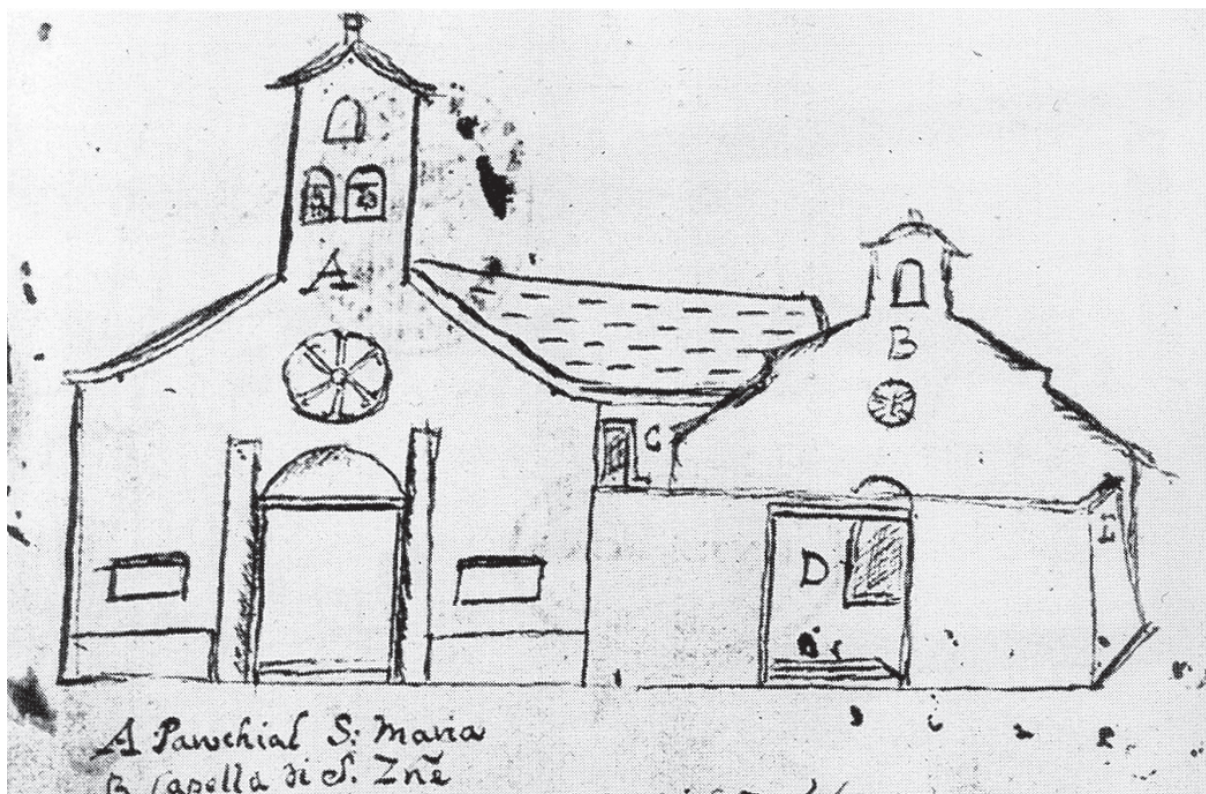
Istraživanjem crkve sv. Ivana Krstitelja ustanovljene su dvije faze u njezinu razvitku:

Prvi *sakralni* sloj predstavlja starokršćanska crkva iz VI. ili VII. stoljeća, jednostavna jednodvokratna građevina, gotovo kvadratnog tlocrta, podignuta na ostacima kasnoantičkih zidova. Tom je sloju prethodila antička građevina unutar citadele, kojoj su zidovi djelomično bili pretvoreni u cisternu s bačvastim svodom, konstrukcijski pojačanim poprečnim pojasnim lukovima.

Ranija je crkva bila nadsvođene gljivastim bačvastim svodom, pokrivena tegulama, vjerojatno bez apside i oslikana freskama. Zbog analognih povijesnih okolnosti koje bolšku crkvu povezuju s crkvom Svetog Duha u Škripu, R. Bužančić je predlažio dataciju za najraniji sakralni sloj sv. Ivana Krstitelja u VII. stoljeće.¹⁴

Krajem ranoga srednjeg vijeka prvobitna je crkva preuređena dogradnjom ležena i niša, koje su omogućile novu svodnu konstrukciju. Zadržavanjem vanjskih zidova iz ranije građevine, ostvaren je pseudobazilikalni izgled krova s povišenim srednjim dijelom i nižim bočnim stranama.

¹⁴ R. BUŽANČIĆ, 1991, 32.

Sl. 5. Dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, crtež iz XVII. stoljeća (Arhiv u mjesnom Dominikanskom samostanu).

Fig. 5. Double churches at Stari Grad on the island of Hvar, drawing from the XVII. century (Archives of the Dominican Monastery at Stari Grad).

4. SV. IVAN U STAROME GRADU NA HVARU

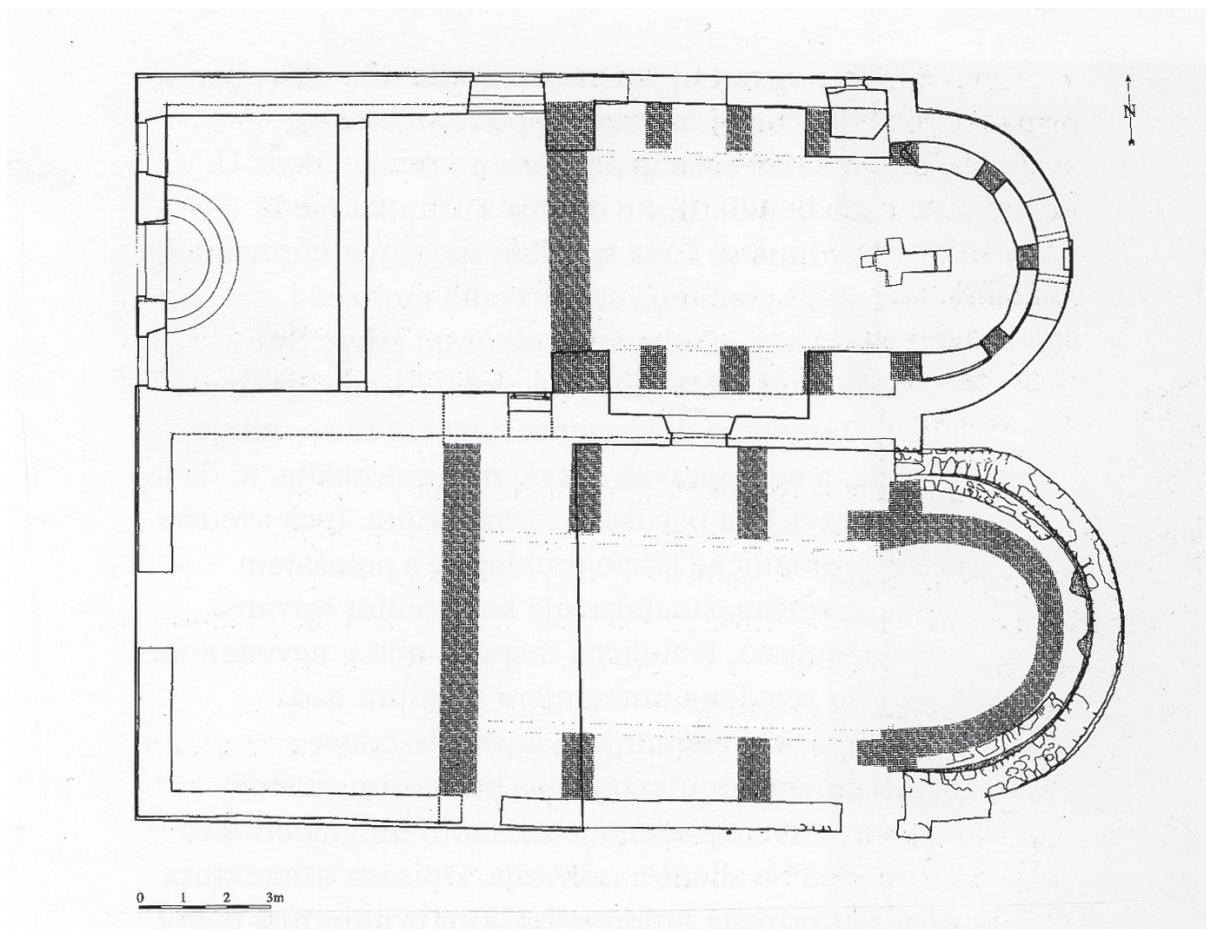
Na susjednom otoku Hvaru pseudobazilikalni krov imala je crkva sv. Ivana, južna, u sklopu dvojnih crkava u Starome Gradu. Ostatci ranosrednjovjekovnog sloja sačuvani su samo u donjim slojevima zida, ali sačuvani crtež iz XVII. stoljeća (u Dominikanskom samostanu) pokazuje oblik krova s povišenim srednjim dijelom (Sl. 5).

Crkva je izvorno bila jedna od dvojnih bazilika iz druge polovice VI. stoljeća. Imala je široku apsidu unutar koje je u ranom srednjem vijeku, nakon tridesetih godina XI. stoljeća, sagrađena manja apside. Istodobno je i dužina crkve skraćena na zapadnoj strani, a bočnim su zidovima dograđeni izrazito dugi piloni, naročito na sjevernoj strani, uokvirujući vrlo duboke niše (Sl. 6).¹⁵

Položaj je arheološki i povijesno-arhitektonski temeljito istražen, a restauratorskim radovima u okviru postojeće crkve vrjednovani su starokršćanski i ranosrednjovjekovni slojevi u razvitku dvojnih bazilika.¹⁶

¹⁵ R. BUŽANČIĆ, 1996, 344.

¹⁶ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994.

Sl. 6. Dvojne crkve u Starom Gradu, tlocrt s označenim slojevima (prema R. BUŽANČIĆ, 1996). Sjeverna crkva je Sv. Marija, a južna Sv. Ivan Krstitelj.

Fig. 6. Double churches at Stari Grad, ground-plan with strata (according to R. BUŽANČIĆ, 1996). The northern church is St. Mary, the southern is dedicated to St. John the Baptist.

5. SV. NIKOLA NA SUŠCU

U povijesnim vrelima vezanim uz benediktinski samostan, ranosrednjovjekovna se crkva, koja je danas ruševina bez krova, spominje pod imenom sv. Nikole, ali je iznesena i pretpostavka da je prvobitni naslovnik ranije crkvene građevine na tom prostoru mogao biti Sv. Mihovil.¹⁷

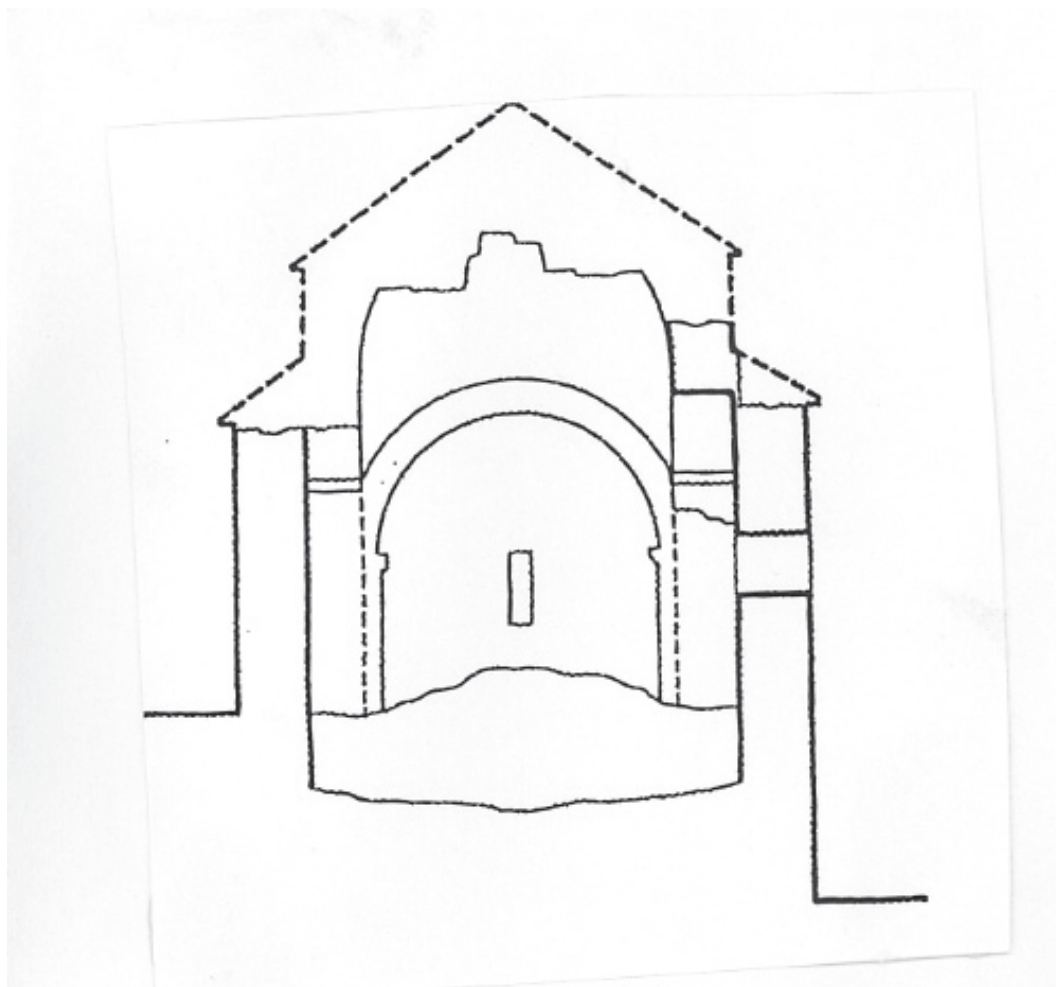
Najraniji podatak o crkvi iz XII. stoljeća predstavlja *terminus ante quem* za njezino datiranje u ranosrednjovjekovno razdoblje.¹⁸ C. Fisković je prvi skrenuo pozornost na posebnost pseudobazilikalnoga krova kojim se povezuje s rijetkim građevinama toga tipa u Dalmaciji.¹⁹

Ruševni zidovi ostali su sačuvani uglavnom do početka svoda i krova, osim pročelnoga zida kojem je porušena južna polovica. Crkva sv. Nikole na Sušcu ima tlocrt pravokutnika iz kojeg na istočnoj strani strši apsida, pravokutna izvana, a polukružna iznutra, presvođena polukalotnim svodom.

¹⁷ P. CHEVALIER, 1966, 323-324.

¹⁸ I. OSTOJIĆ, 1964, 336, 418, 474, 447.

¹⁹ C. FISKOVIĆ, 1966, 87.

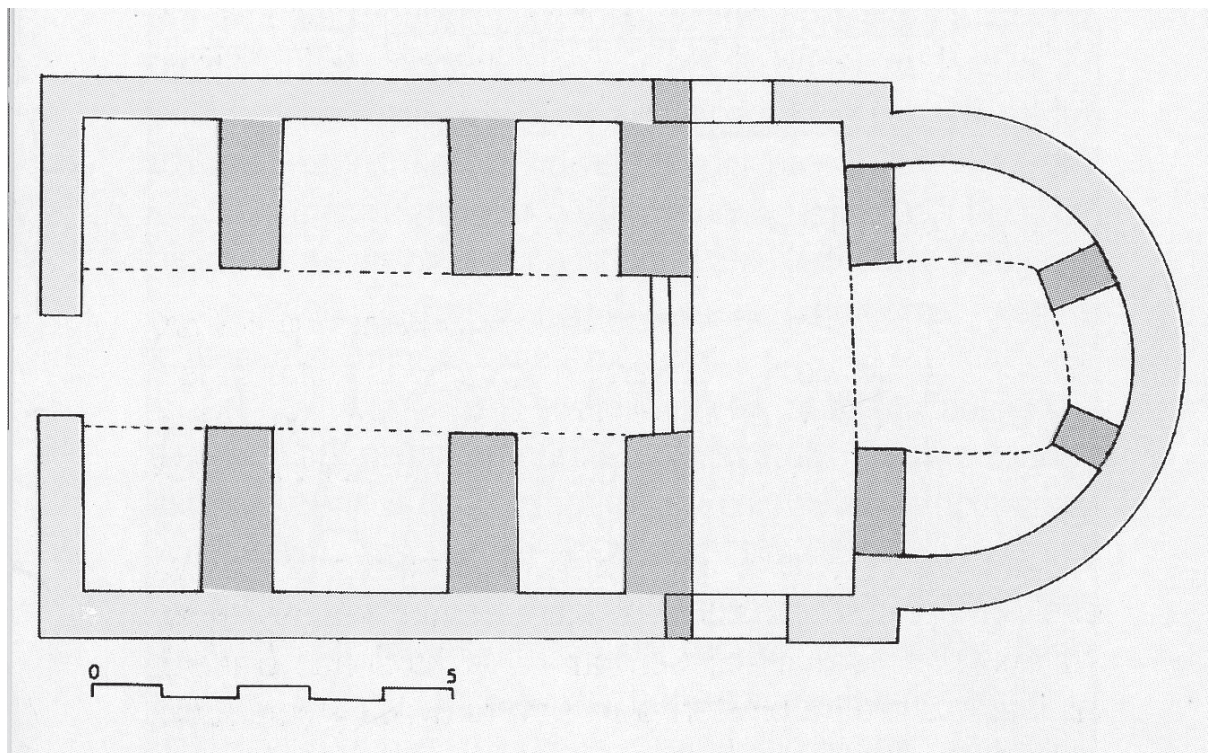

Sl. 7. *Sv. Nikola na otoku Sušcu, presjek (prema Domančiću).*

Fig. 7. *St. Nicholas on the island of Sušac, cross-section (according to Domančić).*

Vanjske zidne plohe sasvim su gole i neraščlanjene, dok su uz unutrašnje lice bočnih brodova u ranom srednjem vijeku dograđene tri duboke lezene koje su, međusobno spojene lukovima, zatvarale bačvaste nadvoje bočnih niša i ujedno činile osnovu za konstrukciju bačvastoga svoda crkvenog broda. Dogradnja se jasno vidi na prvoj lezeni južnog zida do apside koja je porušena pa je iza nje sačuvano unutrašnje lice starokršćanske građevine. Iz presjeka crkve vidi se da je svod porušen upravo na samom početku bačvastog zaobljenja zida. Taj dograđeni zid nastavlja se i na krovu, koji na taj način poprima pseudobazilikalni oblik (Sl. 7).

Nisu pronađeni ukrasni elementi po kojima bi se ranosrednjovjekovna crkva mogla pobliže datirati, ali s obzirom na povijesni podatak o postojanju crkve sredinom XII. stoljeća i na usporedbu sa srodnim crkvicama na srednjodalmatinskim otocima i u Podbiokovlju, pretpostavljeno vrijeme nastanka crkve sv. Nikole je kraj XI. stoljeća, kada se na otočić Sušac useljavaju benediktinci i obnavljaju raniju starokršćansku crkvu.

Sl. 8. Sv. Andrija u Baćini, tlocrt s označenim slojevima (prema T. MARASOVIĆ, 1998).

Fig. 8. St. Andrew at Bačina, ground-plans with strata (according to T. MARASOVIĆ, 1998).

6. SV. ANDRIJA U BAĆINAMA

Skupini pseudobazilikalnih građevina valjalo bi priključiti i crkvu sv. Andrije, kojoj ruševine strše u Sladincu, jednom od raspršenih zaselaka naselja Baćine, danas u okviru grada Ploče, na padinama glavice, neposredno sjeverno od ceste što vodi do luke.

Izvorna crkva bila je starokršćanska jednobrodna bazilika sa širokom apsidom, kojoj su u ranom srednjem vijeku dograđeni piloni uz bočne zidove i unutar apside. Po tri pilona omogućila su konstrukciju bačvastog svoda i raščlanila bočne zidove trima vrlo dubokim nišama. Upravo zbog tih izrazito dubokih niša može se pretpostaviti da je i u toj crkvi krov imao pseudobazilikalni oblik s visokim srednjim dvostrešnim dijelom i nižim strehama iznad bočnih niša, na isti način kao što je to urađeno u crkvi sv. Ivana na Hvaru, a dokumentirano sačuvanim crtežom (Sl. 8).

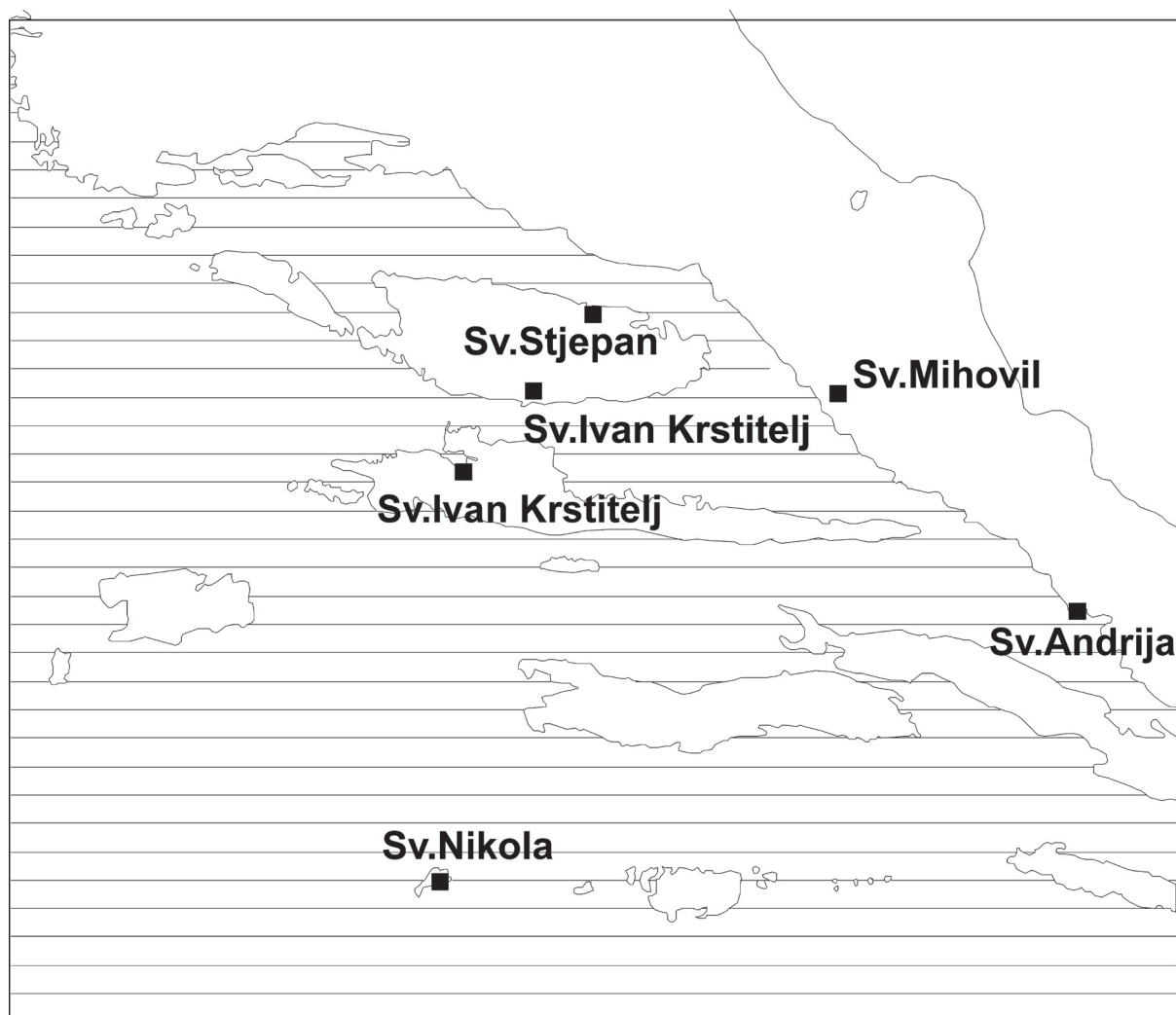
U arheološkoj literaturi Sv. Andrija u Baćinu najviše je zapažen po tim dogradnjama, počevši od prvog opisa od strane C. Fiskovića²⁰ do novijih istraživanja koja su objavili I. Fisković²¹ i T. Marasović.²²

Starokršćanska se crkva datira u VI. stoljeće, a piloni, sudeći po načinu gradnje, vjerojatno su dograđeni krajem ranoga srednjeg vijeka u XI. stoljeću.

²⁰ C. FISKOVIĆ, 1965.

²¹ I. FISKOVIĆ, 1982, 214-219

²² T. MARASOVIĆ, 1998, 26-27.

Sl. 9. Položaj pseudobazilikalnih crkava u Dalmaciji.

Fig. 9. Topographic diffusion of pseudo-basilicas in Dalmatia.

Iznesena građa dopušta neke zaključke koji se odnose na topografske osobitosti crkava pseudobazilikalnog tipa u Dalmaciji, na vrijeme njihove gradnje, odnosno pregradnje ranijih crkava, te na genezu njihova nastanka.

TOPOGRAFIJA

Svih šest prikazanih crkava nalazi se na srednodalmatinskom području od Biokova i ušća Neretve do otoka Sušca. Dvije su na kopnenom dijelu Dalmacije (Sv. Mihovil u Igranama i Sv. Andrija u Baćini), a četiri na otocima (Sv. Stjepan i Sv. Ivan Krstitelj na Braču, Sv. Ivan na Hvaru i Sv. Nikola na Sušcu, Sl. 9).

Prostor od Podbiokovlja do Neretve i srednjodalmatinski otoci u ranome su srednjem vijeku pripadali neretvanskoj državi, jednoj od "sklavinija" o kojima je pisao Konstantin Porfirogenet, nazvavši neretvansku oblast u X. stoljeću Paganijom.²³

U hrvatskoj historiografiji posvećena je znatna pozornost Neretvanskoj državi, kojoj u XI. stoljeću povijesna vrela spominju kraljeve premda upravo za to razdoblje nema suglasja među povjesničarima o stupnju suvereniteta te oblasti u odnosu na jaku hrvatsku kraljevinu iz treće četvrtine XI. stoljeća.²⁴

U historiografiji umjetnosti istaknute su neke posebnosti neretvanske oblasti u odnosu na značajke starohrvatske predromanike i rane romanike, kao što je primjerice pomanjkanje pleternog ukrasa, ali još uvijek ostaje prostora za detaljnije analize graditeljskih i likovnih postignuća te oblasti u ranome srednjem vijeku.

U daljnjem proučavanju graditeljstva i umjetnosti te oblasti valjat će imati na umu i pojavu crkava pseudobazilikalnoga krova jer je teško vjerovati da predstavlja slučajnost, pa ju se može smatrati jednom od značajki ranosrednjovjekovne neretvanske "sklavinije".

VRIJEME GRADNJE ILI PREGRADNJE

Od šest navedenih crkava pet ih je (ako se prihvati pretpostavka o izvornom izgledu Sv. Andrije u Baćini) dobilo pseudobazilikalni oblik krova naknadnim pregradnjama starokršćanskih građevina, izvorno pokrivenima drvenom konstrukcijom, kojima su dograđene lezene radi izgradnje svoda (Sv. Stjepan i Sv. Ivan Krstitelj na Braču, Sv. Ivan na Hvaru i Sv. Nikola na Sušcu). U crkvi Sv. Mihovila u Igranama nisu primijećene naknadne pregradnje najstarije jezgre crkve, pa se može pretpostaviti da je pseudobazilikalni oblik rezultat izvorne zamisli.

Pet izvornih starokršćanskih crkava sagrađeno je vjerojatno od VI. do VII. stoljeća, a njihove se pregradnje, odnosno izgradnja pseudobazilikalnoga krova datiraju krajem XI. stoljeća. U to se doba može pretpostaviti i gradnja crkve sv. Mihovila u Igranama.

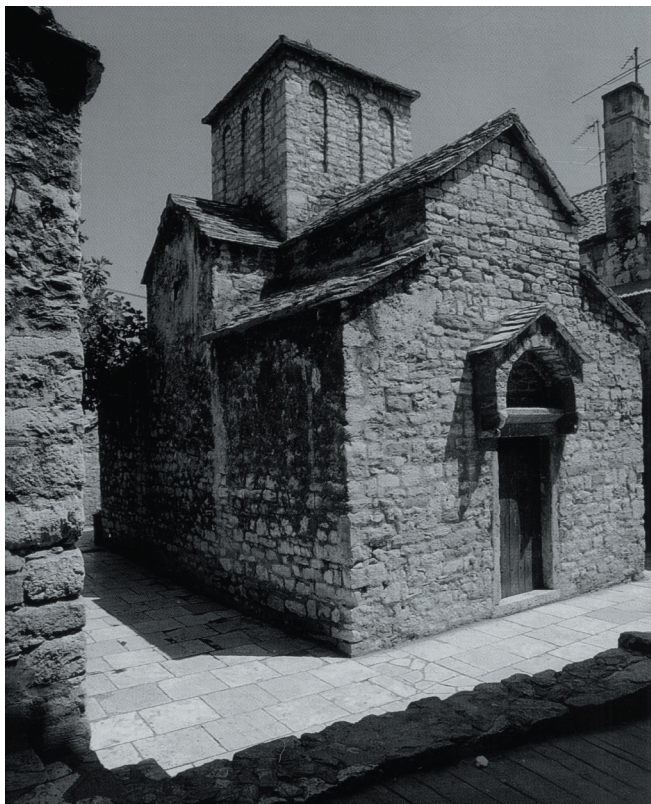
Datiranje pseudobazilikalnih građevina u kraj XI. stoljeća zasniva se na arhitektonskim osobinama građevina s lezenama i nišama u dvotravejnoj, trotravejnoj ili četverotravejnoj unutrašnjosti te u načinu gradnje, znakovitom po primijenjenoj tehnici (tzv. *opus incertum*) s priklesanim lomljencima u nepravilnim redovima, kojom se cijela skupina više vezuje uz predromaničku nego romaničku arhitekturu u Dalmaciji.

Susreće se i njihovo datiranje u XII. stoljeće, a zasniva se na tumačenju podrijetla oblika (o kojem će još ovdje biti govora). Osnova za takvo tumačenje jest usporedba crkve sv. Mihovila u Igranama, kao i drugih građevina istoga tipa, s crkvom sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu, za koju su iznesene različite pretpostavke o vremenu nastanka. Po jednoj, to bi zaista bila crkva nastala oko 1100. godine ili tijekom XII. stoljeća,²⁵ a po drugoj takvo bi se datiranje odnosilo na pregradnju crkve koju je poduzeo Ivan Mesagaline, nakon što je njegova sestra Nemira podigla prvu građevinu u drugoj polovici XI. stoljeća odredivši već tada njezine osnovne tipске

²³ *Constantini Imp. Porphyrogeniti De administrando imperio liber* u N. TOMAŠIĆ, 1918. -k kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva, XX, 1-2, Zagreb, 23-91, gl. 36.

²⁴ M. BARADA, 1928, 37-54; N. KLAJČ, 1975, 212-213; S. GUNJAČA, 1975, 71 i d.

²⁵ C. FISKOVIĆ, 1949, 201-210.

Sl. 10. Sv. Mikula u Velom Varošu u Splitu, pogled sa sjeverozapada.

Fig. 10. St. Nicholas at Veli Varoš in Split, view from the north-west.

značajke.²⁶ Kako zastupam to, drugo, tumačenje nastanka splitske crkve, ne bih se složio ni s datacijom svekolikog pseudobazilikalnoga tipa u razdoblje romanike, ostajući pri prijedlogu da se pojava toga tipa u Dalmaciji svrsta u kraj ranosrednjovjekovnog razdoblja, u drugu polovinu XI. stoljeća.

PODRIJETLO PSEUDOBAZILIKALNOGA OBLIKA

Razmatrajući pojavu pseudobazilikalnoga oblika crkve sv. Mihovila u Igranama, Vežić je, kako je već spomenuto, pojavu pseudobazilikalnosti doveo u vezu s pseudotrobrodnošću pojedinih srednjovjekovnih crkava. Upozorio je na crkvu sv. Mikule u splitskom Velom Varošu kao na primjer tipa upisanoga križa, gdje stupovi u unutrašnjosti daju samo privid trobrodnosti jer prolaz kroz "bočne brodove" nije moguć, a i presvođenje tih prostora ostvareno je nišama. Pseudobazilikalnost vanjštine bila bi zapravo stereometrijski odraz pseudotrobrodnosti unutrašnjosti (Sl. 10).²⁷

Bez obzira na okolnost što ne dijelim, kako sam već naveo, mišljenje o romaničkom porijeklu Sv. Mikule i drugih crkava pseudobazilikalnoga tipa, smatram Vežićevo tumačenje geneze uvjerljivim, pogotovo ako pokušamo odrediti sve stupnjeve koji su od "pseudotrobrodne" unutrašnjosti doveli do jednobrodnog prostora pseudotrobrodnog krovnog oblika.

²⁶ T. MARASOVIĆ, 1994, 182-183, 212-216.

²⁷ P. VEŽIĆ, 1999, 70.

Sl. 11. Sv. Petar u Bijelom polju, pogled s juga.
Fig. 11. St. Peter at Bijelo Polje, view from the south.

Ključni primjer u toj genezi čini mi se da valja potražiti u crkvi sv. Petra u Bijelom Polju u Crnoj Gori, koja je dobro sačuvala dvije svoje srednjovjekovne faze: raniju jezgru s kupolom i s pseudobazilikalnim krovom, te zapadnu dogradnju s visokim romaničkim zvonikom (Sl. 11).²⁸

Usporedba splitskog Sv. Mikule s crkvom u Bijelom Polju pokazat će prvi stupanj u pojednostavljenju osnovne konstrukcijske zamisli, kojim se stupovi, odmaknuti od zida (u Sv. Mikuli u Splitu), zamijenjuju pilonima prislonjenim uza sami zid (u Sv. Petru u Bijelom Polju, Sl. 12).

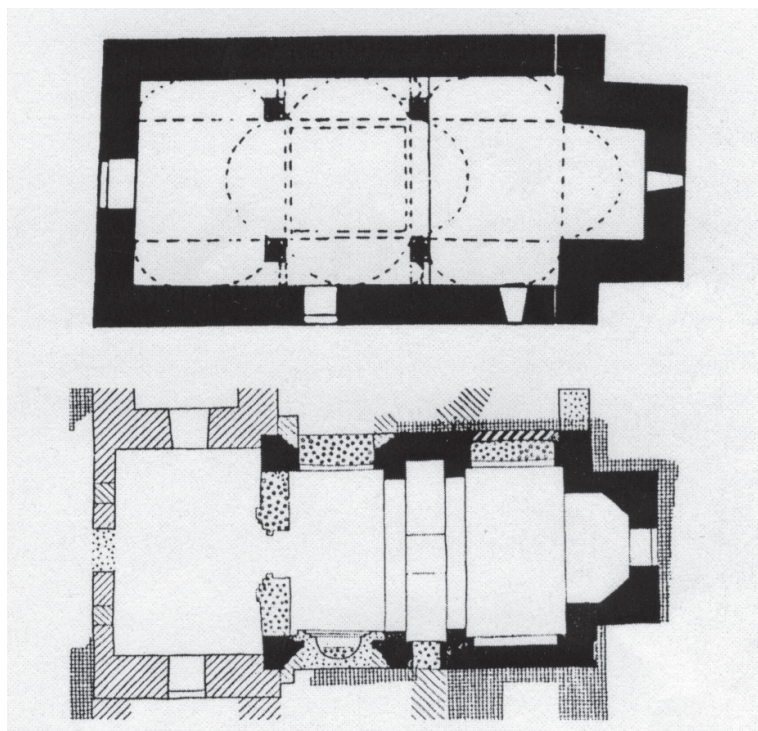
Taj je primjer posebno zanimljiv jer dopušta tumačenje porijekla i razvitka dvaju karakterističnih ranosrednjovjekovnih tipova u crkvenoj arhitekturi Dalmacije: jednobrodnog kupolnog tipa, razvijenog u južnoj Dalmaciji,²⁹ te pseudobazilikalnih crkava, zapaženih zasad samo na neretvanskom području.

Predložena usporedba Sv. Mikule u Splitu sa Sv. Petrom u Bijelom Polju pokazuje da je nastanak južnodalmatinskog kupolnog tipa mogao poći tom razvojnom crtom od bazilika s upisanim transeptom k jednobrodnoj trotravejnoj unutarnosti, a tome u prilog idu i primjeri iz armenske arhitekture VI.-VII. stoljeća, gdje su jednobrodne crkve s upisanim transeptom (Ptghni, Talich) sačuvane u znatnoj mjeri (Sl. 13, 14).³⁰

²⁸ M. ČANAK - MEDIĆ, 1989, 45-85.

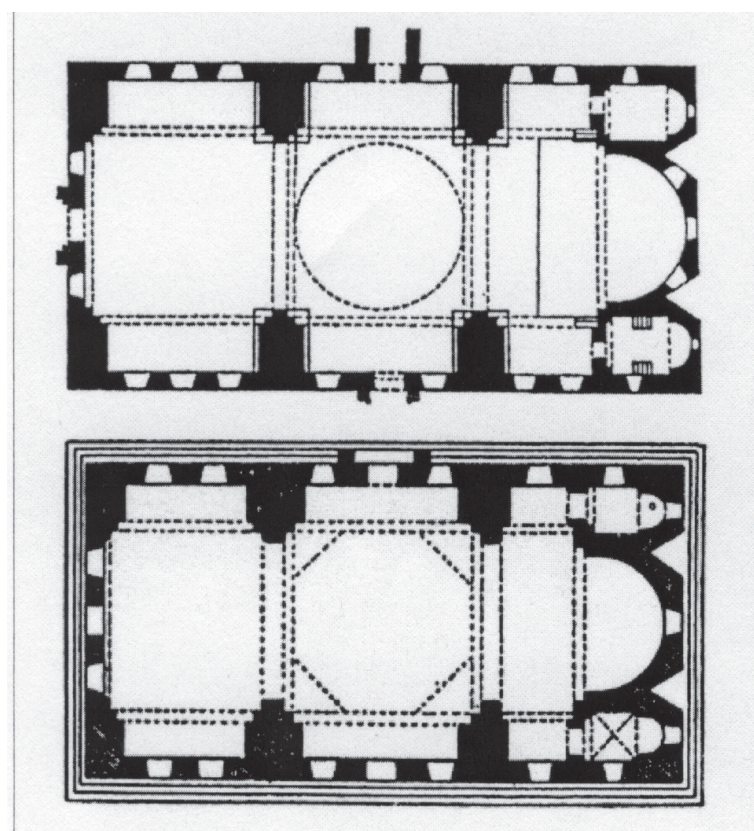
²⁹ T. MARASOVIĆ, 1960, 33-47.

³⁰ E. COSTA – P. CUNEO, 1968, 82-83, fig.23-27.

Sl. 12. Usporedni tlocrti Sv. Mikule u Splitu (prema T. Marasoviću) i Sv. Petra u Bijelom polju (prema J. Neškoviću).

Fig. 12. Ground-plans of St. Nicholas in Split (according to T. Marasović) and St. Peter at Bijelo Polje (according to J. Nešković).

Sl. 13. Usporedni tlocrti armenskih crkava u Ptghni i Talichu (prema E. COSTA – P. CUNEO, 1968).

Fig. 13. Ground-plans of Armenian churches at Ptghni and Talich (according to E. COSTA – P. CUNEO, 1968).

Sl. 14. Crkva u Talichu (Armenija).³¹

Fig. 14. Church at Talich (Armenia).

Istom je dakle razvojnom crtom moguće objasniti i pojavu pseudobazilikalnosti jednobrodnih crkava u neretvanskom području jer su navedene armenske građevine, osim što predstavljaju rane primjere jednobrodnog kupolnog tipa, pravi obrasci i za tumačenje pseudobazilikalnog krovnog sustava, omogućena dubokim pilonima, prislonjenim uz bočne zidove.

Navedene osobine pokazuje i šest dalmatinskih crkava koje smo ovdje razmatrali.

LITERATURA

- BARADA, M., 1928. - Topografija Porfirogenetove Paganije, *Starohrvatska prosvjeta*, N.S., 2, Zagreb, 37-54.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, N., 1971. - Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja, *Makarski zbornik*, 1, Makarska, 279-312.
- BUŽANČIĆ, R., - Dvije crkva na Braču obnovljene u ranom srednjem vijeku, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, 31, Split, 21-38.
- BUŽANČIĆ, R., 1994. - Pučišća, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Posebna izdanja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, 69-72.

- BUŽANČIĆ, R., 1996. - Rađanje srednjovjekovne arhitekture iz antičkih korijena na otocima srednje Dalmacije, *Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zbornik radova znanstvenog skupa* 6.-8. X. 1992, 342-348.
- CHEVALIER, P., 1996. - *Ecclesiae Dalmatiae, 1, Rechercheschéologique franco-croates*, Rome, 289-291.
- COSTA, E. - CUNEO, P., 1968. - Schede degli edifici, *Architettura medievale armena*, De Luca editore, Roma.
- ČANAK-MEDIĆ, M. 1989. - *Arhitektura Nemanjinog doba*, II, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije, Beograd.
- FISKOVIĆ, C., 1949.- Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu, *Historijski zbornik*, II, Zagreb, 211-221.
- FISKOVIĆ, C., 1965. - Otkriće starokršćanske bazilike u Pločama, *Slobodna Dalmacija*, Split, 4. IV.
- FISKOVIĆ, C., 1966. - Lastovski spomenici, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, 16, Split, 5-152.
- FISKOVIĆ, I., 1980. - O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, 513-526.
- FISKOVIĆ, I. 1982. - O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave*, Zagreb, 165, 181.
- FISKOVIĆ, I., 1885. - Prilog proučavanju podrijetla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/16, 140-141.
- GUNJAČA, S., 1975. - *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, III, Zagreb.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. 1994. - *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split.
- KOVAČIĆ, V., 1986-87. - Kasnoantička cisterna u Bolu na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, 26, Split, 23-32.
- KLAIĆ, N., 1975. - *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
- MARASOVIĆ, T., 1960. - Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka, *Beritićev zbornik*, Dubrovnik, 33-47.
- MARASOVIĆ, T., 1978. - Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji. *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split - Zagreb, 51-52.
- MARASOVIĆ, T., 1998. - *Makarska i primorje u ranom srednjem vijeku*, Muzej hvatskih arheoloških spomenika - Kulturno-povijesni vodič, 13, Split, 23-25.
- MARASOVIĆ, T., *Dalmatia praeromanica, ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. rasprava*, 241-242. (u tisku).
- OSTOJIĆ, I., 1964. - *Benediktinci u Hrvatskoj i u ostalim našim krajevima*, III, Split.
- VEŽIĆ, P., 1999. - Ranoromaničke crkve Makarskog primorja, *Hrvatsko rasadnik*, Zagreb, 66-67.

EARLY MEDIEVAL CHURCHES OF THE PSEUDO-BASILICA TYPE IN DALMATIA

SUMMARY

The article discusses pseudo-basilica churches, so called because the external appearance of the roof gives the impression of a basilican structure with an elevated central nave, while in fact these were single naved barrel vaulted churches, covered with a two-eaved roof, where only the lateral zones were covered with separate lower roofs.

The author briefly describes six churches of this type in Dalmatia:

1. St. Michael at Igrane near Makarska,
2. St. Stephen at Pučišće on the island of Brač,
3. St. John the Baptist at Bol on the island of Brač,
4. St. John the Baptist at Stari Grad on the island of Hvar,
5. St. Nicholas on the island of Sušac,
6. St. Andrew at Bačina, although a ruin, was included in this group because of characteristics similar to Early Christian buildings with the addition of pilasters along the lateral walls.

The analyzed material results in conclusions about the topography, dating, and genesis of pseudo-basilica buildings in Dalmatia.

A special aspect of the topographic conclusion lies in the fact that all six of the cited churches are located in the region of the early medieval Neretva delta principedom or "sclavinia", which in the 10th century Constantine Porphyrogenitus called Paganía. The author considered that this cannot not be coincidental, and in further study of the architecture and art of this region, the cited typological features must also be taken into consideration.

All of the above churches acquired their pseudo-basilica form at the end of the early Middle Ages, probably at the end of the 11th century. Only one of them (St. Michael in Igrane) was originally conceived in this form, while the other five were early Christian single naved churches received their "pseudo-basilican" form subsequently.

The origin of the pseudo-basilican form can be explained by the reduction of the church type with an inserted transept, a characteristic example in Dalmatia being the church of St. Nicholas in Split, where the plan is only seemingly three aisled. The following evolutionary stage in the process of developing a pseudo-basilican form is represented by the church of St. Peter at Bijelo Polje (Montenegro), where in place of columns separated from the lateral walls, pilasters against the walls appear.

The author has found confirmation for such an interpreted genesis in the Armenian churches at Ptghni and Talich from the 7th century, where the pseudo-basilica roofs have remained preserved to a great extent.

KEY WORDS: *Early Middle Ages, church, Dalmatia, pseudo-basilicas*